

ЛИЦАР ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ КОШОВИЙ ОТАМАН ІВАН СІРКО

Запорозьке козацтво подарувало світові цілу плеяду видатних вождів, які мужньо протистояли іноземним загарбникам та національному і духовному поневоленню українського народу. Стаття присвячена яскравому життєвому шляху та ролі кошового отамана запорізьких козаків Івана Сірка у перемогах національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. та військовому будівництву в Україні.

Ключові слова: українське козацтво, Запорозька Січ, кошовий отаман, національно-визвольна війна, гетьман, військовий талант.

Постановка проблеми та її актуальність. Проблематика ролі видатних особистостей в українській історії та їх вплив на хід історичних подій завжди була і є актуальною у контексті становлення і розбудови незалежної Української держави. Історію творять особистості, в основі діянь яких інтереси народу і держави відіграють чи не головну роль. Життя талановитого козацького полководця, хороброго воїна, непересічної особистості Івана Дмитровича Сірка у контексті перемог запорозького війська завжди викликало захоплення та було прикладом служіння своїй Батьківщині та українському народу.

Метою даної публікації є висвітлення ролі кошового отамана запорозьких козаків Івана Сірка у перемогах національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. та військовому будівництві в Україні.

Про І. Сірка писали свого часу видатні українські літописці та історики, зокрема Самовидець, Григорій Граб'янка, Самійло Величко, анонімний автор “Історії русів”, а також польські, німецькі, швейцарські хроніки і газети. За царських та сталінсько-брежневських часів історію Запорозької Січі замовчували, фальсифікували, а то й просто забороняли. Життю та діяльності кошового отамана присвячене лише одне фундаментальне дослідження ві-

Смогоржевська Ірина Анатоліївна, кандидат історичних наук, викладач, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Смогоржевська І.А., 2011

домого історика, оборонця світлого імені Сірка Дмитра Яворницького, написано майже сто років тому. Тільки останнім часом, коли розпочалося національне відродження України та проголошено її незалежність, до постаті кошового отамана почали дедалі частіше звертатися науковці, публіцисти, письменники, а його могила стала місцем прощі патріотів України [9].

Запорозьке козацтво подарувало світові цілу плеяду видатних вождів, які мужньо протистояли іноземним загарбникам та національному і духовному поневоленню українського народу. Постать Івана Сірка оповита легендами, адже він як ніхто з когорти визначних українських полководців XVII ст. уособлював лицарську вдачу. Військовий і політичний діяч, який 12 разів, з 1659 р. до серпня 1680 р., тобто до самої смерті, обирався січовиками кошовим отаманом, на той час вважався найуспішнішим оборонцем українських земель і православної віри. Найбільше лаврів І. Сірко здобув у боротьбі з турками і кримськими татарами. Дослідник Запорозької Січі Д. Яворницький підрахував, що кількість перемог Івана Сірка без жодної поразки становила 55 [3]. За весь період існування Запорозької Січі жоден військовий ватажок не набув такої любові та пошани поміж січового товариства, як Іван Сірко. Доля цього талановитого полководця і непересічного політика становить цілий етап української історії. За свій довгий як на козака вік він зазнав злетів, падінь, зрад, захоплень і розчарувань, щирої приязні та лютої ворожнечі. І. Сірко скидав та садовив на трон гетьманів і сам прагнув володіти гетьманською булавою. Ще за життя він став легендою українського козацтва, його подвиги оспівували у піснях і думах. Понад усе й козаки, й вороги козацтва вважали його характерником – чоловіком надзвичайної сили волі, який може підпорядкувати собі оточення, передбачати майбутнє, впливати на свідомість людей і замовляти рани. І. Сірко виходив живим та неушкодженим із таких ситуацій, в яких інші могли лише загинути [1].

Загальне визнання і безмежну вдячність сучасників набула очолена І. Сірком героїчна боротьба козацтва проти турецько-татарських орд, які загрожували геноцидом українському народу. Найголовнішою метою кожного

походу цей запорозький витязь вважав урятування бранців з полону, визволення невільників з тяжкого рабства в Оттоманській Порті та Кримському ханстві. Великий талант полководця, особиста хоробрість, мужність і відвага поєднувались у ньому з безмежною відданістю інтересам українського народу, якому він ніколи не зраджував.

До нашого часу не дійшли відомості про точне місце і дату народження прославленого отамана. Ймовірно, родом він був з містечка Мурафа поблизу Кальника (Східне Поділля) та походив з родини дрібної православної української шляхти. Козакувати він почав ще з юності. У 1967 р. при перепохованні останків І. Сірка у зв'язку із будівництвом Каховського водоймища було зроблено судово-медичні й археологічні висновки щодо дат його народження і життя, а саме: народився він приблизно у 1610 р., а помер у віці 70 років. Не збереглося навіть словесного опису зовнішності прославленого отамана. Відомий художник І. Рєпін створив його образ у своїй уяві в центрі знаменитого полотна “Запорожці пишуть листа турецькому султану”. Згодом експертиза останків отамана дозволила створити його скульптурний портрет [5].

Навколо цієї постаті завжди існувала безліч легенд, зокрема, що І. Сірко міг рукою піймати на льоту кулю, перетворюватися на вовка і пробиратися у ворожий стан, боротися навіть з нечистою силою, і нібито на честь однієї такої битви з чортом названо поселення в Січі – Чортотлик. У народній пам'яті він залишився безстрашним і безкорисливим воїном, готовим віддати життя за Україну. За свідченням сучасників, ім'я Івана Сірка наводило панічний жах на татар, які називали його “урус-шайтаном” і водночас поважали, а історики порівнювали його з Чингісханом і Тамерланом [1].

Уперше ім'я І. Сірка згадується у літописах як учасника морського походу запорозьких козаків проти турецької фортеці Трапезунд наприкінці 1630-х рр. За деякими джерелами, навесні 1645 р. І. Сірко на чолі загону козаків з Б. Хмельницьким та І. Золотаренком брав участь у Тридцятилітній війні (1618–1648), у складі французьких військ здобував фортецю Дюнкерк на узбережжі Північного моря, захоплену іспанцями. Слава І. Сірка як неперевершеного воїна народилася після перемоги над іспансь-

кою ескадрою – у морській битві козацькі чайки здолали ворогів французького принца Конде, який заручився допомогою запорожців.

У липні 1645 р. Іван Сірко зібрав близько 20 тисяч козаків і рушив на Крим – у відповідь на татарські напади на Січ. Після битви під Сивашем і звільнення понад семи тисяч невільників, за наказом І. Сірка було порубано близько трьох тисяч з них, які вирішили повернутися назад до Кримського ханства. Боротьба з турками і татарами, з тюрксько-мусульманською експансією в Україну набула в ті часи особливо жорстоких форм, а вчинок Сірка став суворою наукою та попередженням козакам і тим, хто ладен був віддати Вітчизну за господарство і статки у татарському полоні [6]. Цей трагічний в історії України епізод виразно розкриває характер кошового отамана, чий військовий талант і воля майже чверть століття впливали на події в усій Україні.

В історичних документах зафіксована участь І. Сірка у визвольній війні українського народу проти панування шляхетської Польщі, зокрема у битві під Жванцем 1653 р. У 1654 р. він уже був одним з найавторитетніших полководців, першим полковником і заступником Б. Хмельницького.

Після Переяславської угоди 1654 р. І. Сірко та очолювані ним запорожці відмовилися присягати на вірність цареві Олексію Михайловичу і пішли за дніпровські пороги. Під час гетьманування І. Виговського І. Сірко не поділяв його пропольську політику і був одним із керівників антиурядової опозиції, що згодом значною мірою зумовило повалення гетьмана. У 1659 р. він виступив проти польського короля, який не бажав погодитись із втратою українських земель і уклав союз із кримським ханом. За успішну боротьбу з ордою у низов'ях Бугу і Дністра та виступи зі зброєю в руках проти І. Виговського московський цар подарував І. Сіркові на 300 рублів соболів і 200 червонців золотом. Разом з тим як справжній патріот свого народу І. Сірко не поставив свій підпис на російсько-українському договорі 1659 р. (Переяславські статті), оскільки вважав його нерівноправним та невігідним для України. Талановитий полководець, він був надто імпульсивним та непрогнозованим політиком [8].

Восени 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький під тиском пропольської старшини змушений був присягнути польському королю. Однак лівобережні козацькі полки не схвалювали це рішення і відмовилися йому підкорятися. І. Сірко також порвав з гетьманом. Будучи на той час вінницьким полковником, після Слободищенського трактату 1660 р. він залишив табір прихильників Ю. Хмельницького і відправився на Січ, де зблизився з І. Брюховецьким. Згодом він сприяє перемозі І. Брюховецького у боротьбі за гетьманську булаву з гетьманом Правобережної України П. Тетерею. Точилася кривава громадянська війна, гинули сотні тисяч кращих українських воєнків, а держава дедалі глибше поринала в руїну. Польське військо з великими труднощами просувалося вглиб українських земель, де спалахнуло повстання народних мас проти панування Речі Посполитої та влади її ставленика – правобережного гетьмана П. Тетері. Одне за одним повставали українські міста і села, відмовляючись визнавати владу польської шляхти. До запорізьких загонів І. Сірка, що билися то під Тягином, то на Брацлавщині й Уманщині, вливалися нові сили, на які змушені були зважати Річ Посполита, Оттоманська Порта і Кримське ханство. Вже на початку березня 1664 р. владу Речі Посполитої на території від Дністра до Дніпра було ліквідовано [4].

Діяльність Івана Сірка припадала на суворий час, коли лівобережні і правобережні гетьмани-одноденки, турецький султан, кримські хани й польська шляхта спустошували українські землі так, що згодом цей період української історії одержав сумну назву “руїна” (1663–1687). Від позиції Січі, яку впродовж багатьох років представляв козацький полководець, залежала доля не лише українського, але й інших народів. І отаман з честю виконував свою високу місію: водив козаків у тривалі військові походи, щоб захистити рідну землю та визволити невільників з турецького і татарського полону. Із запорожцями І. Сірко вирушав у походи під Перекоп, на татарські фортеці в пониззях Дніпра, Очаків, Аккерман, Бандери, Чорний і Куманський шляхи тощо. Походи здійснювалися човнами Дніпром та степами верхи на конях [2].

1664–1668 рр. можна назвати харківським періодом життя отамана. Під Харковом, у двох верстах від Мерефи, кошовий обзавівся млином, слобідкою Артемівкою й оселив тут свою родину. Скупі відомості стверджують, що у нього була дружина Софія, сини Петро та Роман і дві доньки. Поява на харківській землі такої відомої та видатної постаті багато в чому сприяла становленню Харківського козачого полку, який І. Сірко очолив у 1665 р., як самостійної одиниці, та міста Харкова як політичного і культурного центру.

Після укладання Андрусівського перемир'я у 1667 р., за яким Московська держава і Річ Посполита поділили між собою Україну, на Лівобережній та Слобідській Україні у березні 1668 р. вибухнуло народне повстання проти царських воевод, до якого з трьохтисячним загоном приєднався І. Сірко. Однак царський гарнізон був набагато сильніший та добре озброєний, тому під Охтиркою повстанці зазнали важкої поразки.

У світлі цих подій зрозумілі тісні контакти І. Сірка з ватажком селянської війни в Росії Степаном Разіним. Достовірно невідомо, чи знайомі були ці дві особистості, але посилене листування та обмін інформацією через таємних агентів стверджують про підготовку спільної акції проти царського війська. Однак цим планам не судилося здійснитися: незабаром Разін був страчений на Болотній площі в Москві [5].

Згодом Іван Сірко повертається на Запорожжя, де продовжує боротьбу з турецько-татарськими ордами. Упродовж 1668 р. він здійснив чотири походи на Крим. Під час четвертого походу запорожці разом з донськими козаками та калмиками дійшли до Бахчисарая і захопили ханську столицю.

Два з половиною десятиріччя І. Сірко боронив рідну землю від ханських орд і ніколи не знав поразки. Він очолив близько ста великих і малих походів козаків у Крим та ногайські улуси, давав відсіч ордам, які вдиралися на територію України, намагаючись перешкодити грабіжницьким нападам ворогів. У своїх діях він керувався словами: “Бог свідок моєї душі, що я ніколи не ходив в Україну з тим, щоб руйнувати мою Батьківщину; не хвалячись

правду говорю, що всі мої заходи і намагання спрямовані на те, щоб робити шкоду нашим ворогам, бусурменам” [1].

Трагедія українського лицарства полягала в тому, що замість того, щоб згуртуватися та раз і назавжди дати зрозуміти своїм ворогам, що гетьманів завжди мають призначати та скидати лише козаки, найвизначніші представники козацтва, в т. ч. й І. Сірко, непереможні воїни, що не вдавалися до державницьких інтриг, чомусь визнавали над собою протекторат то російського царя, то польського короля, то турецького султана. Коли І. Сірко відкрито заявив про свої претензії на гетьманство, це насторожило не лише інших претендентів, але й навколишніх правителів. Вони злякалися, що коли влада перейде до рук такого непереможного полководця, як І. Сірко, то чи знадобиться після цього Україні “висока рука” правителя іншої держави [4].

Непереможний лицар... Той, кого не могли знищити турки, татари, шляхта... Зате це намагалися зробити свої. Скориставшись з того, що І. Сірко з невеликим загоном рушив до Курська, щоб передати росіянам полоненого татарського мурзу Тенмамбета, у квітні 1672 р. полтавський полковник Ф. Жученко з кількома генеральними старшинами підступно схопив його, брехливо звинувативши у намірі зчинити бунт проти царя, та видав царській владі, намагаючись таким чином позбутися реального претендента на гетьманську булаву, який мав великий авторитет і вплив на запорожців, та привести до влади російського ставленика Івана Самойловича. Без суду і слідства у кайданах І. Сірка повезли до Москви, а далі – у Сибір (Тобольськ) [4].

Арешт і заслання улюбленого полководця для запорозьких козаків було важким ударом. Січовики відразу розпочали клопотання про повернення свого отамана із заслання і спеціальне посольство відправилося до Москви, адже, дізнавшись про арешт І. Сірка, турки і татари почали частіше нападати на Січ, захопили Кам'янець-Подільський, нависла загроза окупації Правобережжя України та знищення Києва. Згодом у цю справу втрутився коронний гетьман, а потім і польський король Ян Собеський, який наполягав на звільненні І. Сірка, наголошуючи на зростаючій загрозі Росії та Польщі з боку султанської Туреччини.

У червні 1673 р. І. Сірко повернувся на Січ і очолив похід запорозьких козаків проти турецької фортеці Аслам-Кермень на Дніпрі, потім взяв штурмом Очаків. Коли у січні 1674 р. 15-тисячний корпус турецьких яничарів і 40-тисячна кримська орда спробували знищити Січ, проникнувши до фортеці, запорожці на чолі з І. Сірком в бою знищили майже всю орду. Оточений ореолом непереможності, славетний отаман викликав у ворогів страх і повагу. Існує легенда, що султан видав спеціальний фірман, в якому розпорядився молитися у мечетях за загибель І. Сірка [7]. Козацтво знову обрало його кошовим отаманом, а могли обрати й гетьманом...

Розумний і кмітливий І. Сірко добре знався на політичній ситуації та настроях широких козацьких верств. На Січі в цей період з'явився самозванець – “цесаревич” Симеон, який домагався підтримки запорожців. Його перебування І. Сірко вміло використав для того, щоб відігратися за заслання в Сибір і приниження, яких зазнав під час численних допитів. “Цесаревича” запрошували на військові ради, його ім'я згадувалося на переговорах, і лише після неодноразових наполегливих вимог царя він під охороною був відправлений до Москви [1].

Уже в похилому віці неодноразово І. Сірко надсилав царю прохання про відставку. Проте славний та досвідчений полководець був необхідний, щоб боронити руську землю і православну віру від ворогів, і йому відмовляли. Шлях до Сіркового серця шукали турецький султан, польський король Ян Собеський, російський цар Федір Олексійович, кримський хан, гетьмани та претенденти на булаву. Попри всі свої політичні уподобання, симпатії чи антипатії до того чи іншого правителя, І. Сірко завжди залишався патріотом України і відданим їй оборонцем проти зовнішніх ворогів.

Продовжуючи і далі виконувати обов'язки захисника рідної землі, навесні 1675 р. козацький отаман, очоливши запорозьких та донських козаків і калмиків, розгромив кримські орди та загони турецьких яничарів Ібрагім-паші, які вдерлися на українські землі. В наступні роки він провів ще ряд блискучих військових операцій, зупинивши у 1679 р. під Чигирином похід 200-тисячного турецько-

татарського війська під командуванням Кара-Мухамеда-паші. Азовський морський похід 1680 р., коли запорожці зруйнували оборону кримських міст, захопили турецьку галеру і визволили невільників, став останнім для І. Сірка [5].

В останній рік життя І. Сірка турки намагалися підкупити його або фізично знищити, організувавши замах. Також були спроби укласти з ним сепаратний мир. Стан здоров'я змусив отамана покинути Січ і повернутися у свої володіння в село Грушівку. Помер І. Сірко на власній пасіці тихої серпневої днини (1 серпня 1680 р.). Тіло його було перевезено по Дніпру на Запорозьку Січ і там поховано “всім Військом Низовим” з військовими почестями. Смерть І. Сірка викликала великий жаль не лише на Запорозжжі, а й по всій Україні. Сучасник кошового отамана козацький літописець Самійло Величко, описуючи його похорон, відмітив, що І. Сірка “все військо дуже любило і за батька свого шанувало” [4].

На високій могилі січового цвинтаря в степу стояв сірий камінь “з іменем Сірка, накресленим правицею безсмертя”, – як писав Максим Рильський. Спочатку на могилі стояв хрест, який було знищено при зруйнуванні Чортомлицької Січі за наказом Петра I у 1709 р. Згодом встановили кам'яну плиту з викарбуваним написом: “Року Божого 1680 місяця Августа 1 дня представилсЯ Раб Божій Хоан Сірко Дмитрович атаман кошовий Войска Запорозького...” [1].

У радянський період влада з байдужістю і недбалістю ставилася до могили отамана. Вона чудом уціліла на залишках козацького цвинтаря у передмісті і не була затоплена водами Каховського моря. Намагання демократичної громадськості переконати радянську владу у небезпеці руйнування славетної могили водами водосховища та сповзанням ґрунту зазнали краху. Лише влітку 1990 р. під час святкування 500-річчя українського козацтва було здійснено перепоховання останків Івана Сірка в окрему могилу з капличкою за християнським звичаєм із всеукраїнською панахидою пам'яті [1].

Упродовж чверті століття уславлений кошовий отаман невтомно протистояв завоюванню південних рубежів українських земель турками і татарами, не даючи їм

утвердитися на захоплених територіях, що є однією з найбільших заслуг талановитого запорозького полководця. Іван Сірко помер, але слава його живе. Д. Яворницький відмічав, що його козацькі побратими стверджували, що “рівного Сіркові не було, не буде і не може бути ніколи...” [9]. Ходили чутки, ніби отаман заповідав відрубати йому після смерті правицю й ходити з нею у битви проти ворогів. Запорожці так і зробили й ще цілих сім років перемагали бусурманів, йдучи супроти них зі словами: “З нами душа і рука Сіркова!”. Коли ж сама Січ і все Запорожжя були зруйновані, козаки поховали руку Сірка, але не поховали з нею душі його, бо вважали, що він не помер, а живе досі і воює десь з ворогами Христової віри та козацької вольності. Згідно з переказами, за розпорядженням фельдмаршала Кутузова правицю кошового ще раз підняли з могили 1812 року і вона допомогла російсько-українським військам перемогти армію Наполеона. Героїчне життя Івана Сірка і дотепер привертає увагу, воно є прикладом для наслідування.

Висновки. Підсумовуючи вищезгадане, слід відмітити, що Іван Сірко – запорозький кошовий отаман, талановитий полководець, непересічна особистість, чье життя було оповите легендами від моменту народження до самої смерті, найбільшої слави здобув у боротьбі з турками та кримськими татарами.

Великий воїн, талант і військово мистецтво якого гідна наслідування, І. Сірко завжди був відданим своїй Батьківщині патріотом, невтомним захисником християнської віри і козацьких вольностей та яскравим прикладом самовідданого служіння українському народу.

Активний учасник національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького у 1654 р., І. Сірко разом з І. Богуном та іншими соратниками гетьмана, захищаючи інтереси України, відмовився присягнути російському царю, не вірячи його обіцянкам. Військовий талант, сила духу, мужність і хоробрість Івана Сірка викликали повагу та захоплення не лише у запорозькому війську, але й у ворогів України – поляків, турків, татар тощо. За мужність та нещадність до ворогів його й прозвали Сірком – вовком.

1. *Апанович О.М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с. – С.134–148.
2. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України / Д. Багалій. – Харків: Дельта, 1991. – 256 с.
3. *Величко С.* Літопис. У 2 т. / С. Величко. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
4. *Іван Сірко.* – К.: Веселка, 1992. – 150 с.
5. *Історія русів.* – К.: Рад.письменник, 1991. – 318 с.
6. *Історія України в особах. IX–XVIII ст.* – К., 1995. – 479 с.
7. *Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / [В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.].* – К., 2006. – Т. 1. – 800 с.
8. *Коляндрук Т.* Загадки козацьких характерників / Т. Коляндрук. – Львів: Піраміда, 2007. – 288 с.
9. *Сушинський Б.І.* Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст.: Історичні есе у 2-х т. / Б.І. Сушинський. – Одеса: ВМВ, 2004. – 189 с.
10. *Яворницький Д.І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська Запорізького низових козаків / Д.І. Яворницький [Пер. з рос. В. Чуйка]. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 189 с.
11. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д.І. Яворницький [Пер. з рос. І. Сварника]. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 560 с.

Надійшла до редколегії 05.11.2010 р.

Рецензент: *Т.І. Замлинський*, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет “Львівська політехніка”, м. Львів

**Смогоржевская И.А.
РЫЦАРЬ ЗАПОРОВСКОЙ СЕЧИ КОШЕВОЙ АТАМАН ИВАН
СИРКО**

Запорожское казачество подарило миру целую плеяду выдающихся вождей, которые мужественно противостояли иностранным захватчикам, национальному и духовному порабощению украинского народа. Статья посвящена яркому жизненному пути и роли кошевого атамана запорожских казаков Ивана Сирка в победах национально-освободительной войны украинского народа 1648–1657 гг. и военном строительстве в Украине.

Ключевые слова: запорожское казачество, Запорожская Сечь, кошевой атаман, национально-освободительная война, гетьман, военный талант.

**Smohorzhevskia I.
THE KNIGHT OF ZAPOROZ'KA SICH COSSACK CHIEFTAIN
IVAN SIRKO**

Zaporoz'ke cossacks presented the world whole pleiad with a whole pleiad of prominent leaders who offered strong resistance to foreign invaders and national and spiritual enslavement of the Ukrainian people. The article is devoted to the exciting life of Ivan Sirko, an ataman of Zaporoz'ke cossacks, and his role in the victories of national liberation war of the Ukrainian people of 1648–1657 and military building in Ukraine.

Key words: Zaporoz'ke cossacks, Zaporoz'ka Sich, ataman, national liberation war, hetman, military talent.